

Przemysław Mazur

<https://orcid.org/0000-0003-0025-9410>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

OUN i UPA na Łemkowszczyźnie Zachodniej

Zarys treści: Artykuł przedstawia działalność ukraińskich formacji nacjonalistycznych (Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – OUN i Ukraińskiej Powstańczej Armii – UPA) na Łemkowszczyźnie, jak również skalę poparcia dla nich wśród Łemków. Celem było zweryfikowanie intensywności tych zjawisk i uzasadnienia przesiedlenia ludności łemkowskiej w ramach akcji „Wisła”. Ponadto szukano odpowiedzi na pytanie, czy przesiedlenia były jedyną możliwością zaprowadzenia spokoju w tej części Polski, czy też wpisują się w pojęcie strategicznej broni demograficznej i mogą być inspirowane podobnymi działaniami podjętymi w Związku Radzieckim?

Outline of content: The article presents the activity of Ukrainian nationalist formations (Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army) in the Lemko Region (Lemkivshchyna), and the scale of support for these organisations among Lemkos. The aim was to verify to what extent these phenomena were intense and justified the resettlement of Lemkos within the ‘Vistula’ Operation. Were resettlements the only possibility to bring peace in this part of Poland, or did they fit into the concept of strategic demographic weapon and could be inspired by similar actions taken in the Soviet Union?

Słowa kluczowe: OUN, UPA, Smyrnyj, Łemkowszczyzna, akcja „Wisła”, Łemkowie, broń demograficzna

Keywords: OUN, UIA, Smyrny, Lemkivshchyna, ‘Vistula’ Operation, Lemkos, demographic weapon

Badania nad działalnością nacjonalistycznych środowisk ukraińskich w polskiej historiografii koncentrują się głównie na wydarzeniach związanych z Wołyniem czy tzw. Małopolską Wschodnią. Co jest oczywiście zrozumiałe, ze względu na skalę zjawisk, ale im dalej na zachód, tym liczba analiz gwałtownie maleje. O ile o wydarzeniach w Bieszczadach mamy już wiele publikacji, to Łemkowszczyzna wydaje się zasadniczo pomijana.

Problem w ocenie jakości dotychczasowych badań polega na tym, że często wpisują się one w interesy i poglądy polityczne autorów opowiadających się w sposób jawny za którąś z opcji. Dotychczas tą tematyką zajmowali się Bohdan Huk¹ czy Bohdan Halczak², polscy badacze pochodzenia ukraińskiego. Ze strony łemkowskiej właściwie jedyną taką próbę podjął Bohdan Horbal³. Była to jednak próba jednorazowa i niestety niewolna od projekcji własnego interesu (interesu grupy), jak i posiadająca pewne braki metodologiczne. Mamy wreszcie pozycje ukraińskojęzyczne, tworzone głównie przez diasporę ukraińską, w tym samych uczestników wydarzeń (np. Peter J. Potihnyj⁴); należy też wspomnieć o badaczu słowackim Michalu Šmigel'u. Pewną bazę faktograficzną dostarczają także opracowania pamiętnikarskie: ukraińskie⁵ czy polskie⁶. Te jednak dużo wnoszą i jeszcze więcej komplikują. Wreszcie pewne wątki pojawiają się w literaturze dotyczącej działalności UPA w Bieszczadach czy akcji „Wisła”. Należy tu wymienić przede wszystkim książkę Antoniego B. Szcześniaka i Wiesława Z. Szoty⁷, która została wydana w 1973 r. Jej tematyka i kompleksowość były zaskakujące, biorąc pod uwagę czasy, w których się ukazała, co też spowodowało, że równie szybko wycofano ją z obiegu. Do innych cennych opracowań można zaliczyć te autorstwa Grzegorz Motyki⁸ czy Marka A. Koprowskiego⁹. Pewną próbą metodologicznego

¹ Zob. np.: Б. Гук, *Біля Джерел Надрайону «Верховина»*. Ч. I, „Наше Слово” (22 VII 2012), nr 30, <http://www.nasze-slowo.pl/біля-джерел-надрайону-верховина/> (dostęp: 10.01.2022); B. Huk, *Podziemie ukraińskie na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947 na tle dyskusji o tożsamości narodowej jej mieszkańców*, <http://www.beskid-niski.pl/index.php?pos=/lemkowie/historia/upa1> (dostęp: 10.01.2022).

² Głównie we współpracy z Michałem Šmigel'em. Zob. np.: B. Halczak, M. Šmigel, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnygo” w Beskidzie Niskim w latach 1945–1948*, „Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 1 (2007), http://zbc.uz.zgora.pl/Content/32104/PDF/5_halczak_dzialalosc.pdf (dostęp: 10.01.2022); B. Halczak, *Pobyt grupy kurierskiej OUN w Polsce w 1949 r.*, <https://uitp.org.pl/index.php/aktualnosci/relacje-prasowe/23-pobyt-grupy-kurierskiej-oun-w-polsce-w-1949-r> (dostęp: 10.01.2022).

³ B. Horbal, *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, Kraków 1997, s. 45–62.

⁴ Por. *The UPA 26th Tactical Sector „Lemko”*. *Lemkivshchyna and Peremyshl Regions (Documents and Materials)*, ed. P.J. Potichnyj, I. Lyko, Toronto–L'viv 2001 („Litopys UPA”, vol. 33); *The Lemkivshchyna and Peremyshl Regions – The „Kholodny Yar”, „Beskyd”, and „Verkhovyna” Nadraions. Political Reports*, ed. P.J. Potichnyj, I. Lyko, Toronto–L'viv 2002 („Litopys UPA”, vol. 34).

⁵ Por. P. Mazur, *Stepan Stebelski „Chrin”, Przez śmiech żelaza. Wspomnienia dowódcy sotni UPA, która w zasadzce zabiła gen. Świerczewskiego*, (przeł. K. Byzdra), Warszawa 2012, *Oficyna Mireki*, 238 ss., „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate et Educatione Civili” (2015), nr 5, s. 225–234.

⁶ S. Wałach, *Był w Polsce czas...*, Kraków 1971.

⁷ A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd*, Warszawa 1973 (przedruk: *iidem*, *Droga do nikąd. Wojna polska z UPA*, Warszawa 2013).

⁸ G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.

⁹ M.A. Koprowski, *Akcja „Wisła”*. *Ostateczna rozprawa z OUN-UPA*, Zakrzewo 2017.

wyjścia z impasu było piarstwo Małgorzaty Gliwy¹⁰ z Instytutu Pamięci Narodowej (IPN), wreszcie autora niniejszego artykułu¹¹. W poniższym tekście wykorzystane zostaną wszystkie wymienione źródła, oczywiście w sposób krytyczny, ale przede wszystkim przedstawione będą ustalenia poczynione w wyniku badań archiwalnych przeprowadzonych w IPN. Hipoteza badawcza, jakoby akcja „Wisła” w stosunku do ludności łemkowskiej nie miała uzasadnienia, została skonfrontowana z teorią broni demograficznej, funkcjonującą w literaturze (głównie anglojęzycznej) z zakresu stosunków międzynarodowych i bezpieczeństwa.

Łemkowie i Łemkowszczyzna

Pochodzenie i tożsamość Łemków to zagadnienie bardzo skomplikowane. Nie będzie ono tutaj przedmiotem szczegółowych badań, niemniej należy przynajmniej zrelacjonować podstawowe problemy. Sam etnonim pojawił się w połowie XIX w. i dotyczył ludności rusińskiej zamieszkującej północne stoki Karpat dawnej Polski. Z czasem został przyjęty przez tych górali chrześcijańskiego obrządku wschodniego. Łemkowie zamieszkiwali te tereny przynajmniej od XIV w. (tzw. teoria wołoska), a może i nawet dłużej niż istniała Polska (tzw. teoria białochorwacka). Do czasów II wojny światowej ludność ta nie wykształciła jednej opcji tożsamościowej. Jeszcze w drugiej połowie XIX w. szczególne znaczenie miała opcja słowianofilska w swych dwóch odślonach: rusofilstwie (moskwofilstwo) i starorusiństwie. Pierwsza opcja straciła na znaczeniu wraz z upadkiem caratu, druga zaczęła się modyfikować. Momentem przełomowym było powołanie Łemko-Sojuzu (1933), czyli organizacji starorusińskiej, w dużej mierze ugodowej w stosunku do władz polskich¹². W tym środowisku uwidoczniły się tendencje autonomiczne, a z całą pewnością ukraińskie, jeśli nawet nie antyukraińskie. Część ludności łemkowskiej wybrała tożsamość ukraińską. Ten ruch narodowy nie był specjalnie silny przed I wojną światową, zaczęło się to zmieniać po niej, choć też dynamika nie była znacząca. Niemniej czy to działalność Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO), czy organizacji społecznych takich jak „Proswita”, zaczęła przynosić rezultaty¹³. Trudno obecnie jednoznacznie określić stopień poparcia dla opcji ukraińskiej lub autonomicznej, wyniki spisu powszechnego też niewiele wnoszą. Świadectwa

¹⁰ Por. M. Gliwa, *Działalność UPA w powiecie jasielskim 1945–1948*, „Pamięć i Sprawiedliwość” (2008), nr 1 (12), s. 267–284.

¹¹ P. Mazur, *UPA na Łemkowszczyźnie, Łemkowie w UPA*, „Wojny i Konflikty. Przeszość, Terażniejszość, Przyszłość” (2016), nr 1, s. 62–85; *idem, Współczesna idea narodowa Łemków*, Kraków 2019.

¹² Por. J. Moklak, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997.

¹³ Por. P. Mazur, *Działalność ukraińskich środowisk nacjonalistycznych wśród Łemków w latach trzydziestych XX wieku*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. nauk. S. Dudra i in., t. 3, Głogów 2010, s. 125–133.

zbierane choćby przez etnografów każą przypuszczać, że ogólnie stopień uświadomienia narodowego był nieznaczny, a podstawę do samookreślenia stanowiły przede wszystkim konfesja (prawosławna lub grekokatolicka) w kontrze do polskości i konserwatyzm ludności w stosunku do nowego narodu ukraińskiego.

Łemkowszczyzna jest obecnie pojęciem historycznym. Sami Łemkowie nazywają ją Łemkowyną, ci o tożsamości ukraińskiej – Łemkiwszczyzną. Określenie jej granic sprzed akcji „Wisła” ma jednak znaczenie kluczowe. O ile zachodnia i północna granica są dość jasne i wyznaczone zostały na zasadzie sąsiedztwa z ludnością polską, o tyle wschodni zasięg to sąsiedztwo z inną ludnością rusińską, czyli Bojkami czy nawet już Ukraińcami. Dla porządku wywodu zaznaczymy, że na zachodzie sięgała najdalej do rejonu Krynicy (konkretnie Wierchomli), w okolicy Szczawnicy była tzw. Ruś Szlachtowska, mająca jedynie styczność od południa ze słowackimi Rusinami zwanymi Łemakami. Na północ mieszkali do linii mniej więcej Gorlic (Ropa, Szymbark i dalej po Folsz i poniżej Dukli). Największy problem w dokładnym określeniu sprawia wschodni zasięg Łemkowszczyzny, ze względu na płynne przechodzenie w Bojkowszczyznę. To temat wielu opracowań z zakresu językoznawstwa czy etnografii. Najmniej kontrowersyjny jest zasięg do rzeki Osławy, dalej znajduje się teren przejściowy¹⁴. Jan Falkowski i Bazyli Pasznycki w 1935 r. za granicę uznali linię na wschód od biegu Solinki – od Smereka, Dołżycy po Berehy Górne¹⁵, czyli na wschód od Osławy. Zdzisław Stieber granice umiejscawiał już po zachodniej stronie Osławy¹⁶. Roman Reinfuss, na podstawie badań etnograficznych, uznał, że najbardziej uzasadnione jest przyjąć granicę między Osławą a Hoczewką¹⁷. Tym samym możemy mówić o osadnictwie łemkowskim jeszcze poniżej Baligrodu. W tym artykule przyjęto termin „Łemkowszczyzna Zachodnia”. Zatem był to teren województwa krakowskiego i powiat jasielski województwa rzeszowskiego. Tereny sporne nie podlegały analizie.

II wojna światowa i pierwsze miesiące wolności

W wyniku agresji Niemiec (w 1939 r.) cały ten teren został wcielony do Generalnego Gubernatorstwa. Ludność zaś mogła określić się jako Ukraińcy (tzw. karta „U”), Polacy lub Rusini. Szybko na Łemkowszczyźnie pojawiły się m.in. oddziały tzw. siczowników, czyli ukraińskiej policji pomocniczej oraz wielu Ukraińców uciekających przed władzami sowieckimi.

¹⁴ Por. J. Falkowski, *Etnografia górali środkowych i wschodnich Karpat Polskich*, Warszawa 1938; R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Lublin 1948.

¹⁵ J. Falkowski, B. Pasznycki, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem. Zarys etnograficzny z 1 mapą, 29 rycinami i 9 tablicami*, Lwów 1935.

¹⁶ Z. Stieber, *Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 50 (1932), s. 246–249.

¹⁷ R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny*, „Ziemia” 26 (1936), nr 10/11, s. 248–253.

Niemiecka administracja wyraźnie faworyzowała ludność ukraińską. Przedstawiciele opcji rusofilskiej czy starorusińskiej prześladowano, łącznie z uwięzieniem w obozach koncentracyjnych, w tym w Auschwitz. Jedną z metod wspierania opcji ukraińskiej była możliwość korzystania z pomocy tzw. Komitetów Dopomohowych (Ukraiński Komitet Pomocy). Kolejny przywilej to posiadanie szkolnictwa ukraińskiego. Dla jego potrzeb w Krynicy powstało studium nauczycielskie¹⁸. Tutaj miejscowa młodzież miała zdobyć zawód, jednocześnie podlegała indoktrynacji niemieckiej, ale też ukraińskiej¹⁹. Seminarium okazało się później kuźnią kadr Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Sytuacja Łemków znacznie pogorszyła się po agresji Niemiec na ZSRR. Władze patrzyły podejrzliwie na tę ludność ze względu na jej prorosyjskie sympatie, jednocześnie intensyfikowano współpracę z Ukraińcami, zwłaszcza licząc na rekruta. Co bardzo istotne, w czasie okupacji niemieckiej na terenie Łemkowszczyzny nie było żadnego oddziału UPA, a działalność OUN ograniczała się do propagandy w środowisku ukraińskim. Pierwszym oddziałem była grupa Wołodymyra „Helego” Szałasa, powstała na wiosnę 1945 r. i licząca 14 osób. Wkrótce jednak siedmiu jej członków opuściło podziemie, pięciu wyjechało do USSR, jeden został aresztowany i jeden zmuszony do współpracy z Urzędem Bezpieczeństwa Publicznego. Łącznie było w nim więc dziewięciu Łemków²⁰. Powstanie następnego oddziału łemkowskiego wzbudza już kontrowersje. Sam twórca, Michał „Smyrnyj” („Smyrny”) Fedak, twierdził, że udało się to latem 1945 r.

Łemkowszczyzna wchodziła w skład Okręgu I tzw. Zakerzońskiego Kraju (czyli terytorium uważanego za ukraińskie, a pozostałego w nowych granicach Polski) i do 1946 r. nadrejonu „Beskid” OUN, choć faktycznie ten nie był wówczas zorganizowany, nie osiągnął zdolności operacyjnych. Realną działalność notowano dopiero od września 1946 r., a struktura nazwana została Nadrejon „Wierchowina”²¹. Faktycznie obejmowała Łemkowszczyznę, a podzielona była na dwa rejony. Struktury te i tak nie odpowiadały statusowi, nomenklatura była znacznie na wyrost w stosunku do potencjału. Prowidnykiem Nadrejonu (dowódcą) został Stefan „Robert” Jaroszewicz – pełnił tę funkcję od września 1946 r. do lutego 1947 r. Po zabiciu przez polskie oddziały jego miejsce przejęła dotychczasowa referentka gospodarcza, Irena „Chrystia” Tymoczko, używająca również pseudonimów „Niedźwiedź” lub „404”. Stanowisko zajmowała do sierpnia 1947 r. Rejonem I

¹⁸ Por. A. Качор, *Українська учительська семінарія у Криниці*, <https://zbruc.eu/node/45720> (dostęp: 10.01.2022).

¹⁹ Г. Щербя, Р. Яремкевич, *Зустріч з випускниками Української вчительської семінарії в Криниці (через 70 років у Львові)*, „Watra” (2011), nr 1 (72), s. 6–7.

²⁰ B. Horbal, *op. cit.*, s. 56.

²¹ Huk używa terminu „Wierchowina”, jest w tym jednak odosobniony. B. Huk, *Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, <http://www.apokryfruski.org/wp-content/uploads/2010/11/Bogdan-Huk-Struktura-podziemia-ukrainskiego-na-Lemkowszczyzynie.pdf> (dostęp: 10.01.2022).

(VII rejon Nadrejonu „Beskid”) „Kijów” dowodził Michał „Sokił” Fedak, a rejonem II „Charków” (VIII rejon Nadrejonu „Beskid”) – Michał „Czernyk”/„Smyrnyj” (pojawia się też pseudonim „Lis”) Fedak²².

W strukturach UPA Łemkowszczyzna wchodziła w skład VI Okręgu Wojskowego „San” („Sian”), ten z kolei dzielił się na trzy Odcinki Taktyczne (OT). Łemkowszczyzna (ale i Bieszczady) należała do OT „Łemko”. Ten funkcjonował w 1944 r., gdy jednostki UPA wycofywały się wraz z Niemcami, potem został reaktywowany w 1946 r., a dowódcą mianowano Wasyla „Rena” Mizernego. Był on jednocześnie dowódcą kurenia (batalionu), w którego skład wchodziły sotnie (kompanie): „Bira” (Wasył Szyszkanynec lub Roman Kozieryński) U-3, 96 (ok. 100 ludzi), „Brodcza” (Roman Hrobelski) U-1, 94 (ok. 120 ludzi), „Chrina” (Stefan Stebelskyj) U-5, 95a (od 120 do 180 ludzi) i tzw. sotnia „Stiaha” (NN), ewentualnie „Stacha”, U-8, 95b (ok. 80 ludzi). Tę ostatnią nazywano łemkowską, werbowana była na Łemkowszczyźnie Wschodniej, operowała m.in. w rejonie Chryszczatej. Wiele wskazuje na to, że nie osiągnęła ona nigdy pełnej samodzielności operacyjnej²³.

Sotnia „Smyrnego”

Michał „Smyrnyj” *vel* „Czernyk” Fedak urodził się 9 marca 1924 r. (pojawia się też data 9 września, ale raczej to błąd piśmienniczy) w Ropiance w gminie Tylawa, powiat krośnieński, obecne województwo podkarpackie. Pochodził z rodziny łemkowskiej o ukraińskiej tożsamości narodowej. Ojciec Teodor w czasie okupacji niemieckiej pełnił funkcję sołtysa wsi. Michał podjął naukę w seminarium w Przemyśle²⁴, a następnie w Ukraińskim Seminarium Nauczycielskim w Krynicy. Halczak i Śmigiel podają, że po agresji Niemiec na ZSRR został aresztowany przez Niemców, „dzięki pomocy OUN zdołał jednak zbiec z więzienia”²⁵. Trudno zweryfikować pozytywnie tę informację, bo jak wytłumaczyć, że zbieg wrócił do szkoły, a nawet objął stanowisko nauczyciela, wreszcie ojciec współpracował z Niemcami do końca wojny? Melania Witiak zeznała, że uczęszczała z nim do seminarium, które on opuścił po czwartej klasie w 1943 r.²⁶ Wstąpił do OUN, a w 1944 r. był już

²² Więcej, łącznie z listą kuszcy, zob. *The Lemkivshchyna and Peremyshl Regions...*, s. 848–851. Choć być może słusznie Huk kwestionuje podział na kuszcze i nazewnictwo podane w tej publikacji. Więcej zob. Б. Гук, *Біля джерел надрайону «Верховина»...*, s. nlb.

²³ Por. P. Mazur, *UPA na Łemkowszczyźnie...*, s. 66–72.

²⁴ Ta informacja nie jest w pełni potwierdzona. Można ją jednak znaleźć w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Zob. Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie (dalej: AIPN Kr), sygn. 074/113, k. 16.

²⁵ B. Halczak, M. Śmigiel, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” na Łemkowszczyźnie, w latach 1945–48*, <http://uitp.net.pl/index.php/opracowania/124-oddzial-upa-smyrnego-na-lemkowszczyznie#sdfootnote1sym> (dostęp: 10.01.2022).

²⁶ Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie (dalej: AIPN Rz), sygn. 072/1 t. 50, k. 90.

zastępcą prowydnyka VI rejonu Michała „Puchacza” Fila. Po przybyciu w ten rejon Armii Czerwonej Michał Fedak opuścił ziemie polskie i ukrywał się u swojej rodziny mieszkającej po słowackiej stronie w Svidniku. Prawdopodobnie wrócił latem na Łemkowszczyznę, może późną wiosną 1945 r., ale następnie znów zniknął, prawdopodobnie udając się na wschód i wstępując w szeregi UPA lub OUN. Wątpliwa wydaje się informacja Witiak, jakoby dowodził czotą (plutonem) u „Chrina”, zapewne pełnił jakieś funkcje w strukturach OUN²⁷. Ciekawsze są podane przez nią informacje dotyczące jego zadań, które zlecono mu w maju 1946 r., gdy został skierowany na Łemkowszczyznę Zachodnią, określaną mianem „głuszcy”. Świadczy to dobitnie o braku poważniejszych struktur w tym rejonie i poparcia społecznego. Fedak miał je dopiero budować, agitować, prowadzić werbunek, szkolić, pilnować karności, a przede wszystkim pełnić rolę łącznika z Nadrejonem²⁸. Ponadto zlecał oddziałowi Służby Bezpeky (SB) egzekucje i karne ekspedycje²⁹. Odpowiadał za obszar na zachód od Łosia (gmina Ropa) do Wierchomli.

W analizie raportów polskich służb pewien problem stanowi mylenie dwóch osób o tym samym nazwisku. Mieliśmy bowiem dwóch Michałów Fedaków z Ropianki. Michał (Mychajło) Fedak „Smyrnyj” to syn Teodora i Anny. Teodor to syn Michała i Anny z d. Szczerba³⁰. Pierwszą narzeczoną była koleżanka z seminarium, Melania Gambal z Łosia z gminy Łabowa, stąd też jego późniejsza akcja werbunkowa na tym terenie³¹. Jego drugą narzeczoną została Melania Witiak *vel* Bogusława Zielińska „Tania”, „Tatiana”³². Natomiast Michał „Sokił” Fedak, podawany jako brat stryjeczny pierwszego³³, był synem Mikołaja i Anny z d. Skorodyńskiej, urodzony 29 lipca 1922 r. W USA mieszkał jeszcze stryj Jan, który utrzymywał kontakt z rodziną i był podejrzewany o współpracę ze służbami zachodnimi³⁴. Kwestia pokrewieństwa wywołuje spory. Wiele zeznań wskazuje na to, że Teodor i Mikołaj byli braćmi³⁵. Halczak i Šmigel, za relacją Anastazji Cesarskiej, siostry „Smyrnego”, twierdzą, że nie byli spokrewnieni³⁶.

Ponad wszelką wątpliwość „Smyrnyj” powrócił na Łemkowszczyznę wiosną 1946 r. i przystąpił do organizacji swojej grupy, głównie w oparciu o znajomości

²⁷ Choć taka informacja pojawia się też w innych zeznaniach. Zob. *ibidem*, sygn. 00141/991, k. 8.

²⁸ Wtedy jeszcze „Beskid”.

²⁹ Zeznania są oczywiście bardzo wybiórcze i mają na celu pomniejszać jego rolę, stąd choćby lakoniczne stwierdzenia, że podawał bojówce SB nazwisko osoby skazanej i kazał postąpić z nią „wedle własnego uznania”.

³⁰ AIPN Rz, sygn. 072 t. 1, k. 62.

³¹ AIPN Kr, sygn. 074/113, k. 18.

³² AIPN Rz, sygn. 072 t. 1, k. 21.

³³ *Ibidem*, k. 20.

³⁴ *Ibidem*, sygn. 072/1 t. 50, k. 83.

³⁵ *Ibidem*, k. 85; Районові провідники в Надрайоні „Верховина”, w: *Lemkivshchyna and Peremyshl Regions...*, s. 832.

³⁶ B. Halczak, M. Šmigel, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” w Beskidzie Niskim...*, s. nlb.

z krynickiego seminarium, relacje rodzinne czy przyjacielskie. Grupa początkowo dokonywała napadów na pojedyncze osoby, prowadziła też działalność propagandową, niewykluczone, że również zapewniała rozpoznanie dla dowództwa OUN i UPA. Władze polskie dość szybko wpadły na trop tej grupy i 30 sierpnia 1946 r. doszło do aresztowania Anny i Olgi Michniewicz, Aleksandry Kisielewskiej, Jarosława Walentyka oraz Stefana Szwedyka. Na podstawie ich zeznań (na marginesie należy zauważyć, że zeznania uzyskano dość szybko, co może świadczyć o brutalnej formie przesłuchań) udało się nakreślić skład osobowy grupy oraz znaczenie poszczególnych członków. Większość z nich pozostała przy „Smyrny” do końca, stanowiąc trzon jego oddziałów. Byli to m.in.: Hryc „Czaban” Kisielewski, Mikołaj „Szpak” Kawula, Jarosław „Wesoły” Szwedyk, Stefan „Stofa” *vel* „Zajczyk” Michniewicz (wszyscy ze wsi Brunary Wyżne), Wasyl „Orzeł” Lechman, Antoni „Zup” Malesz (Florynka), Teodor „Szpak” Kleszcz, Luba „Merna” i Stefania Leżyńska (Brunary Niżne), Melania i Olga Witiak z Łosia koło Łabowej, Maryna „Myrosława” Ciug (Pętna), Iwan „Tur” Buberniak oraz „Bochenek” i „Baba wiano” (NN)³⁷.

Większość przeprowadzanych akcji skierowana była przeciwko ludności łemkowskiej, którą chciano przymusić do współpracy, łącznie z siłowym wcieleniem w szeregi. Przede wszystkim wobec sołtysów łemkowskich, którzy co do zasady zachowywali się lojalnie wobec nowych władz polskich. Takim przykładem jest powieszenie sołtysa Czyrnej (gmina Łabowa) Mikołaja Laszy i przytwierdzenie do zwłok kartki z napisem „zdrajca narodu ukraińskiego”³⁸. Chyba największym sukcesem była potyczka z oddziałem 14. Pułku Piechoty we wsi Florynka 16 stycznia 1947 r. Zginęło wówczas trzech żołnierzy, a trzech zostało rannych³⁹. Większość operacji prowadzona była jednak we współpracy z innymi oddziałami UPA, zwłaszcza sotnią „Brodycza”.

Sporną kwestię stanowią liczebność i przynależność „sotni” „Smyrnego”. W dokumentach UPA nigdzie nie widnieje taka sotnia, zasadniczo powinna ona wchodzić w skład kurenia (batalionu) „Rena” i podlegać dowództwu OT „Łemko”. Można spekulować, że albo jednostka ta zależała bezpośrednio od OUN, i to najbardziej prawdopodobne, albo nie była to jednostka samodzielna i pełniła tylko funkcje wsparcia innych formacji UPA. Ciekawość wzbudza zapis śledczych polskich z 1948 r.: „Banda U.P.A. obecnie przekształcona w org. OUN”⁴⁰, ale mowa tu już o siedmioosobowej grupie kurierskiej „Smyrnego”. Trochę światła na sprawę rzucają wspomnienia Iwana Dmytryka. Pisze on o oddziałach „Smyrnego” jedynie jako o „bojówkach”, nigdy nie mówi o nich jako o części UPA, a tym bardziej jako o sotni: „Na czele miejscowego podziemia stał prowadnyk

³⁷ AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 50, k. 4 i n.

³⁸ AIPN Kr, sygn. 074/113, k. 10.

³⁹ Spotkałem się z opiniami mieszkańców Florynki, że w jej rejonie nigdy nie doszło do takiego zdarzenia. Straty osobowe zawarte w polskich dokumentach byłyby zatem sfałszowane, np. dla zatarcia śladów jakichś innych wydarzeń. Trudno zweryfikować takie informacje.

⁴⁰ AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 50, k. 1.

«Czernyk»⁴¹. Miał dobrze zorganizowaną łączność i w prawie każdej wsi komórkę OUN oraz małe oddziały – od pięciu do dwudziestu strzelców⁴².

W relacji z czerwca 1947 r. podaje, że bojówki „Smyrnego” i „Czabana” (traktuje je jako osobne oddziały, podczas gdy „Czaban” raczej podlegał temu pierwszemu) działały na Słowacji w czasie rajdu propagandowego „Brodcza”⁴³. Można zatem założyć, że mamy tu do czynienia z siatką cywilną OUN oraz kilkoma uzbrojonymi grupami (operacyjnymi) zorganizowanymi przez „Smyrnego” lub jego podwładnych (np. „Czabana”), do tego oddziały SB „Hryznego” i „Kruka”, dla których siatka ta stanowiła wywiad. Grupa „Horysława”, też notowana w tych rejonach, raczej działała z sotnią „Brodcza”. Siatka cywilna była mobilizowana jedynie dla zabezpieczenia konkretnych akcji⁴⁴, na co dzień realizując tylko zadania wsparcia (wywiad, kurierskie itp.). Pozostaje pytanie, jeśli faktycznie istniała sprawnie działająca sotnia, to dlaczego nie podejmowała samodzielnych akcji (jak „Brodcza” czy „Chrina”) i wreszcie, co się z nią stało? Wspomniany „Chrin” cytuje list „Borysa” poznanego podczas rajdu w 1947 r.: „Dotąd [do tego rajdu] było tak, że polskie oddziały swobodnie chodziły po terenie i uganiały się za małymi grupami powstańców”⁴⁵. Fakt, że już w czerwcu 1947 r. „Smyrnyj” miał przy sobie zaledwie garstkę ludzi, świadczy bez wątpienia o tym, że był to jego faktyczny oddział, a wraz z przesiedleniami nie miał już kogo zmobilizować do przeprowadzenia samodzielnej akcji. Wreszcie dlaczego „sotenny” nie przejął dowództwa po aresztowaniu „Brodcza”, tylko zrobiła to „Chrystia”?

Wraz z rozbudową stanu osobowego grupa „Smyrnego” mogła osiągnąć do 70 osób i to chyba jest maksymalna liczba. Duże wątpliwości budzą przytaczane wspomnienia jego siostry⁴⁶, jakoby posiadał pod rozkazami nawet dwie sotnie. Można zgodzić się, że sympatyków czy nawet współpracowników było 200, ale nie dwie duże formacje. Dobrze przygotowana sotnia „Brodcza” miała duży problem w operowaniu pełnym składem, co dopiero słabo wyszkolona i uzbrojona grupa „Smyrnego”. O słabości wyszkolenia i wyposażenia świadczą słowa teje siostry, ale przede wszystkim informacje od dezerterskich wyposażeń w pięć sztuk amunicji czy prośba „Borysa” (NN) skierowana do „Chrina” (był to jeden z ważniejszych członków grupy) o przesłanie mu automatu⁴⁷. Tym samym większość dużych ope-

⁴¹ Drugi pseudonim „Smyrnego”.

⁴² I. Dmytryk, *W lasach Łemkowszczyzny. Łuny w Bieszczadach 1944–1947 we wspomnieniach żołnierza UPA z kurenia „Rena”*, tłum. P. Tomanek, Warszawa–Kraków 2015, s. 235.

⁴³ *Ibidem*, s. 266.

⁴⁴ Być może na wzór Samoobrony Kuszczowi Widdiły (SKW) – samoobrona ukraińska podporządkowana OUN.

⁴⁵ S. Stebelski „Chrin”, *Zimą w bunkrze. Wspomnienia dowódcy sotni UPA biorącej udział w zasadzce na gen. Świerczewskiego. Spisane w bieszczadzkiem bunkrze UPA zimą 1947–1948*, tłum. K. Byzdra, Warszawa 2012, s. 109.

⁴⁶ B. Halczak, M. Śmigiel, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” w Beskidzie Niskim...*, s. nlb.

⁴⁷ S. Stebelski „Chrin”, *op. cit.*, s. 109.

racji można przypisać „Brodczowi”. Wracając jeszcze do wspomnień „Chrina”, ten wyraźnie wskazywał na słabość UPA, pisząc, że „należało rzucić dwie sotnie w okolice Krynicy i jedną w okolice Rymanowa”⁴⁸. Nie mówi tu o sformowaniu, tylko konieczności dyslokacji, a *de facto* też o braku sił i środków w tym rejonie. Podsumowując, można stwierdzić, że oddział „Smyrnego” nie był częścią UPA, a bojówką OUN, zrekrutowaną głównie wśród młodzieży związanej z seminarium w Krynicy, wykorzystującą powiązania towarzyskie i rodzinne. Trudności w pozyskiwaniu nowych członków i w operowaniu w terenie dobitnie świadczą o braku poparcia wśród ludności cywilnej.

Struktura i działania UPA

Jak widać, na Łemkowszczyźnie nie udało się zorganizować własnych jednostek mających realną siłę operacyjną czy taktyczną. Działalność możliwa była w oparciu o pomoc z zewnątrz. Pierwszy raz oddziały UPA pojawiły się tutaj dopiero w 1945 r., o swoim pobycie w tym rejonie wspomina „Chrin”. Ale trudno powiedzieć, gdzie dokładnie był i czy podjął działania zaczepne? Z całą pewnością w październiku 1945 r. Wasyl „Ren” Mizernyj przeprowadził rajd w kierunku Krynicy. Miało to na celu dokonanie rozpoznania przed utworzeniem, na nowo, OT UPA. Z raportu wynikało, klarownie, że sytuacja nie jest sprzyjająca: „Ludność nie zwraca uwagi na nasz ruch. Nie wierzy w nasz sukces i [...] odnosi się do nas z lekceważeniem. [...] Jeśli chodzi o pracę organizacji na tym terenie, to sprawa przedstawia się bardzo źle [...]. W każdej wiosce jest co najmniej kilkunastu donosicieli. [...] Każdy Ukraińiec-Łemko jakby coś wiedział o naszej sprawie na terenie swojej wioski, niechybnie doniósłby o tym na milicję”⁴⁹.

Kolejny rajd miał miejsce w czerwcu 1946 r. Wzięły w nim udział: oddział SB Modesta „Horysława” Rypeckiego, czota „Korpa” (NN) z sotni „Brodcza” oraz działacze OUN „Chrystia”, „Robert”, łącznicy „Stepowa”⁵⁰ (Maria NN) i „Ostap” (NN). Podczas tego rajdu zaatakowana została wieś Łabowa, spalono kilka budynków⁵¹. Do ataku doszło w nocy z 27 na 28 czerwca. Opanowano posterunek Milicji Obywatelskiej (MO), funkcjonariusze uciekli, wykorzystując upojenie alkoholowe napastników. Niemniej spalono wiele budynków, rabowano majątek polskiej części ludności, dokonano też kilku morderstw, w tym z wyjątkową brutalnością

⁴⁸ *Ibidem*, s. 248.

⁴⁹ Інформативний звіт з рейду по Криниччині в часі від 28.11.45 р. до до 10.12.45 р., w: *The UPA 26th Tactical Sector „Lemko”...*, s. 581–584.

⁵⁰ W polskiej literaturze brak personaliów, w aktach śledztwa zachowała się adnotacja imienia Maria (AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 50, k. 1), w literaturze ukraińskiej jest podane imię i nazwisko: Maria Kyrkyszko/Kirkiszko (Киркишко) (Надрайон „Верховина”, w: *Lemkivshchyna and Peremysl Regions...*, s. 827).

⁵¹ S. Wałach, *op. cit.*, s. 75–81.

(ucięty język, wylupione oczy) na funkcjonariuszu Komendy Powiatowej Milicji Obywatelskiej z Nowego Sącza Bronisławie Królu, który brał udział w akcji pości-gowej⁵². Oddział skierował się w drogę powrotną na wschód do Uścia Ruskiego (dzisiaj Uście Gorlickie) i Gładyszowa (5 lipca), tutaj zabito komendanta MO i spalono posterunek⁵³. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na spory problem w pełnym akceptowaniu raportów polskich służb. Wydaje się, że liczebność napast-ników jest często zawyżana. Usprawiedliwiać to mogło ucieczki funkcjonariuszy MO. Aż dziw bierze, że były one często skuteczne, mimo że posterunek miała oto-czyć nawet ponad setka bojowników. W nocy z 7 na 8 lipca zaatakowano Krępną⁵⁴. Małgorzata Gliwa przypisuje te ataki „Smyrnemu”, trudno jednak powiedzieć, na jakiej podstawie?⁵⁵ Przypomnijmy, że zaczął tu pracę dopiero od maja. W raporcie czytamy o grupie 300 ludzi uzbrojonych w działa przeciwpancerne, poruszających się na 4 motocyklach⁵⁶, 50 koniach i z plutonem cyklistów⁵⁷. Nie można wykluczyć pomocy „Smyrnego” przy rozpoznaniu, choć wydaje się, że odpowiedzialna była za to inna grupa, pod dowództwem Michała „Puchacza” Fila i Anatola „Chmary” Woroniaka⁵⁸, choć sam „Chmara” później został członkiem oddziału „Smyrnego”⁵⁹.

Rajd z lata 1946 r. pokazał, że teren ten był szczególnie trudny, znacznie różnił się choćby od Bieszczadów. Tutaj dróg było znacznie więcej, brakowało dużych kompleksów leśnych, ale przede wszystkim rozplanowano dość gęstą sieć placówek władz polskich, a zwłaszcza 11. Pułku Piechoty (4. Dywizja Piechoty). Tereny te zostały też mocno wyludnione z powodu wyjazdów do ZSRR w ramach „repatriacji”. UPA prowadziła werbunek wśród pozostałej ludności. Efekty były fatalne, nie znajdowano chętnych, przymuszani do służby szybko dezercerowali. Łemkowie, według słów „Stiaha”, jako „element dotychczas jeszcze nie uświadomiony narodowo”, nie chcieli walczyć⁶⁰. W związku z powyższym jesienią skiero-wano tam całą sotnię „Brodycza”. Ten długo zwlekał z podjęciem działań, uznając teren za trudny, a rozpoznanie za niedokładne, co wynikało z braku chęci współ-pracy lokalnej ludności. Pierwsza akcja przeprowadzona została przez przypadek, a właściwie nadgorliwość jego podwładnych, czyli w starciu pod Uściem Ruskim⁶¹

⁵² AIPN Kr, sygn. 074/113, k. 7.

⁵³ AIPN Rz, sygn. 00105/13, k. 52.

⁵⁴ *Ibidem*, sygn. 107/554, k. 69.

⁵⁵ M. Gliwa, *op. cit.*, s. 272.

⁵⁶ Nie dwóch, jak błędnie podaje Gliwa.

⁵⁷ AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 50, k. 50.

⁵⁸ Л. Яремкевич, Г. Щерба, *До 85-річчя від дня народження „Наше Слово”* (2 IV 2010), <https://nasze-slovo.pl/ivan-omelyanovich-shherba/> (dostęp: 10.01.2022).

⁵⁹ I. Hałagida, *Prowokacja „Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954)*, Warszawa 2014, s. 120, przypis 64.

⁶⁰ A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd. Wojna polska z UPA...*, s. 318–319.

⁶¹ Grzegorz Motyka błędnie pisze o „Ujściu”. Wynikać to może z bezrefleksyjnego skopiowania błędu z akt. Zob. AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 50, k. 51; G. Motyka, *op. cit.*, s. 372.

i Florynką⁶². Przeprowadził kilka napadów, głównie dla celów aprowizacyjnych, na wsie: Berest, Łosie, Roztoka Wielka, Mochnaczka Niżna i Wyżna, Tylicz, Żdynia (Zdynia), Konieczna, Roztoka, Czarna itd.⁶³ Na zimę sotnia podzielona została na mniejsze oddziały i rozlokowana głównie w rejonie Magury Świerzowskiej (okolice Bartnego). W lutym 1947 r. prowidyk „Robert” oraz „Stepowa” zostali zastrzeżeni przez patrol Wojska Polskiego. Przechwycono instrukcję napisaną przez „404” (czyli Irenę „Chrystię” Tymoczko), która przejęła obowiązki prowidyka Nadrejonu „Wierchowina”, dotyczącą zaistniałej sytuacji i zarówno potrzeby wyjaśnienia okoliczności, jak i konieczności zadbania o morale. W liście był też ciekawy dopisek, którego przedmiot okazał się brzemienny w skutkach. „Właśnie nadeszły wiadomości z terenu, że na linii Baligród–Cisna zrobiono zasadzkę, w wyniku czego zginęło 2 generałów i 4 pułkowników”⁶⁴. Mowa była oczywiście o śmierci gen. Karola Świerczewskiego, która posłużyła jako pretekst do akcji „Wisła”.

3 maja 1947 r. sotnia „Brodyca” odniosła spory sukces, rozbijając oddział Wojsk Ochrony Pogranicza (WOP) idący z Gorlic do Muszyny⁶⁵. Nieznany jest los 20 uprowadzonych „wopistów”. Należy zauważyć, że sukces w dużej mierze zawdzięczali niefrasobliwości wojskowych, bowiem kolumna szła bez zabezpieczenia, nie przeprowadzono rozpoznania. Nocą z 18 na 19 czerwca 1947 r. (względnie 20/21)⁶⁶, uciekając z obławy, bojownicy „Brodyca” przekroczyli granicę czechosłowacką. Oddział zaatakowany przez wojska czechosłowackie poszedł w rozsypkę. Świadczyć to może o dobrej współpracy między oddziałami polskimi i czechosłowackimi w zabezpieczeniu akcji „Wisła”. Jej skutki dawały się we znaki UPA. Członek tejże sotni, Iwan Dmytryk podaje, że w czerwcu została ona podzielona na mniejsze grupy – czota „Dorosza” wraz z „Brodycem” przebywała po stronie słowackiej, gdzie prowadziła akcje propagandowe, natomiast reszta pod dowództwem „Korpa” została przetrzebiona nad Popradem, nie tylko w wyniku akcji wojska, ale i dezercji⁶⁷. Na Słowacji stacjonowali wówczas też członkowie bojówki „Smyrnego” („Tania”, „Oksana”, „Iskra”, „Dub”, „Borys”, „Tur”, „Łypa”, „Triska” i „Żuk”). Dmytryk wspomina też o grupie „Czabana” (Hryc Kisielewski) w składzie Jan „Pimsta” Smarż, „Sokił”, „Orest” i „Kruk”⁶⁸. Po przejściu przez Słowację miała miejsce zbiórka w wyznaczonym punkcie na górze Chełm (między

⁶² I. Dmytryk, *op. cit.*, s. 236–237.

⁶³ *Ibidem*, s. 240.

⁶⁴ AIPN Rz, sygn. 72/1 t. 50, k. 19; P. Mazur, *Czym kulom pokłonił się „Walter”? Refleksje nad śmiercią generała Świerczewskiego i akcją „Wisła” w siedemdziesiąt rocznicę wydarzeń*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate et Educatione Civili” (2016), nr 6, s. 81.

⁶⁵ G. Motyka, *op. cit.*, s. 424.

⁶⁶ AIPN Kr, sygn. 074/113, k. 15.

⁶⁷ I. Dmytryk, *op. cit.*, s. 265.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 266.

Ropą a Grybowem). Tu doszło do podziału na dwie czoty, gdyż większe zgrupowania nie były w stanie operować, miały przedostać się do Austrii. Sam „Brodcz” został zadenuncjowany na terenie Czechosłowacji i następnie przekazany stronie polskiej (zasądzono karę śmierci). Część oddziałów pozostała na terenie Polski, tutaj dowództwo przejęła „Chrystia” (aresztowana 14 listopada 1947 r. w Przemyślu), wkrótce jednak i one ruszyły do Austrii, pozostał tylko kilkusobowy oddział pod rozkazami „Smyrnegó”, realizujący głównie zadania kurierskie. Ostatnim epizodem była śmierć w bunkrze nieopodal Piwnicznej Iwana „Kruka” Barnowskiego i jego żony Olgi „Oksany” Witiak na początku 1948 r.⁶⁹

OUN i UPA po akcji „Wisła”

Michał „Smyrnyj” Fedak przedostał się do Austrii, a następnie do Niemiec. Był rozpracowywany w ramach akcji pod kryptonimem „Uciekinier”. Dokładniejsze informacje zostały zebrane dzięki zeznaniom Piotra „Worona” Hojsana. Spotkał on człowieka zwanego „Smyrnyj” w Niemczech w ośrodku szkoleniowym w Lemphen (?), „Woron” został zwerbowany przez innego agenta o ps. Horysław⁷⁰. Odpowiedzialny był za przerzut na teren Polski kilku agentów OUN⁷¹. Utrzymywał on stały kontakt korespondencyjny z Oksaną Hajdukiewicz, Melanią Witiak i Marią Bojus⁷². Wszystkie te kontakty były oczywiście kontrolowane przez Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (UBP). „Smyrnyj” miał przedostać się do Polski na przełomie 1949 i 1950 r. Powrócił do Niemiec, przy okazji „uprowadzając” tajnego współpracownika UBP o ps. Burza (prawdopodobnie chodzi tu o Marię „Zorię”/„Zonię” *vel* „Sonię” Szkripan) i drugą osobę, czyli Marię Bojus (względnie Bajus „Marijkę”), z którą wziął ślub⁷³. Do 1953 r. przebywał w Monachium, gdzie pełnił funkcję sekretarza „Bractwa UPA” i prowadził sklep tego „Bractwa”⁷⁴. Z Niemiec wyjechał do Kanady. Zmarł w 2005 r.

Irena „Chrystia” Tymoczko (używała też nazwiska Kamińska po mężu) została aresztowana 14/15 listopada 1947 r. w Przemyślu, 22 grudnia 1947 r. skazana przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie na 15 lat więzienia, zwolniona 16 grudnia 1955 r.⁷⁵ Po zwolnieniu ukończyła studia historyczne, wyszła za mąż, pracowała

⁶⁹ AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 50, k. 43.

⁷⁰ Ze wspomnień Dmytryka wiemy, że dowódca SB „Horysław” wydosłał się z Polski. Ponad wszelką wątpliwość był ważną postacią emigracji ukraińskiej, o ile mowa tu o tym „Horysławie”.

⁷¹ AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 165, k. 17.

⁷² *Ibidem*, k. 24.

⁷³ Więcej zob. B. Halczak, *Pobyt grupy kurierskiej OUN w Polsce w 1949 r.*, <https://uitp.org.pl/index.php/aktualnosci/relacje-prasowe/23-pobyt-grupy-kurierskiej-oun-w-polsce-w-1949-r> (dostęp: 10.01.2022).

⁷⁴ AIPN Rz, sygn. 072/1 t. 165, k. 18.

⁷⁵ Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu (dalej: AIPN Wr), sygn. 024/7796/1, k. 24, 27.

w Wydawnictwie Ossolineum, była rozpracowywana przez służby m.in. w ramach akcji „Łemko”⁷⁶. Utrzymywała kontakt zarówno z Ukraińcami w Polsce, jak i diasporą w Anglii, Francji czy nawet USA.

Ocena działalności UPA na Łemkowszczyźnie

Powyższa analiza pokazuje wyraźnie, że UPA nie znalazła na Łemkowszczyźnie sprzyjających warunków do działalności. Udało się sformować tylko jeden oddział pod dowództwem „Smyrnego”, ale jego zdolności bojowe należy ocenić bardzo nisko. Tak naprawdę nie był w stanie samodzielnie przeprowadzić większej operacji, nie licząc terroryzowania pojedynczych ludzi. Operacje militarne dało się prowadzić tylko przy wykorzystaniu sił przybyłych na Łemkowszczyznę, a mianowicie sotni „Brodycza”. Istotne znaczenie ma również fakt, że przywództwo struktur lokalnych często było też w rękach Ukraińców spoza Łemkowszczyzny. Trudności wynikały także z braku poparcia lokalnej ludności. Świetnie obrazują to wspomniany już raport z rajdu „Rena”, ale i słowa Dmytryka z sotni „Brodycza”:

Ludzie w tych wsiach⁷⁷ byli biedni, lecz przyjmowali nas serdecznie, chociaż byli między nimi także rusofile [...] W pierwszej połowie listopada w Mochnacze Wyżnej zaskoczyli nas Polacy. W tej wsi przeważali rusofile. A oni, rzecz jasna, patrzyli na nas jak na wrogów. My zasadniczo ze względów bezpieczeństwa staraliśmy się takie wsie omijać, jednak w celu uświadomienia chłopów czasem do nich wkraczaliśmy. Nie zawsze udawało nam się ich przekonać, toteż donosiciele wśród nich było sporo. Czasem trzeba było sprowadzać takich tajnych współpracowników na właściwą drogę kijami⁷⁸.

Należy też pamiętać, że ówczesna Łemkowszczyzna wyglądała nieco inaczej niż obecnie. Niewiele istniało zwartych kompleksów leśnych, lasy w większości znajdowały się jedynie w szczytowych partiach gór, a osadnictwo ludzkie było o wiele gęściej rozmieszczone. Sam „Chrin” też wspomina, że jedyną możliwością działania w tym rejonie stanowiło ciągłe manewrowanie w postaci rajdów (mówi nawet z pewną złością o „kryciu się po krzakach”). To zdecydowanie trudniejszy teren do działań partyzanckich niż Bieszczady. Wreszcie nie bez znaczenia było spore nasycenie jednostkami MO, WOP i regularnej armii polskiej. Należy też zwrócić uwagę, że UPA rozpoczęła tu działalność dopiero wtedy, gdy coraz trudniej było jej działać dalej na wschód. Zasadniczo szczyt działań przypadł na okres jesień 1946 r. – wiosna 1947 r., gdy zaczynała się akcja „Wisła”, która pozbawiła UPA jakiegokolwiek wsparcia ze strony ludności cywilnej, a ponadto wiązało się to z jeszcze większym nasyceniem jednostkami polskimi. To zmuszało do operowania

⁷⁶ *Ibidem*, sygn. 024/7796/2, k. 1.

⁷⁷ Wymienia m.in. następujące wsie: Powroźnik, Wujkowa, Dubne, Leluchów, Wapienne.

⁷⁸ I. Dmytryk, *op. cit.*, s. 241.

małymi oddziałami formowanymi spośród członków różnych pozostałych grup: „Smyrnego”, „Horysława”, „Brodyca” i licznych dezertersów czy nawet ludzi ukrywających się przed przesiedleniami. Formacje te na ogół stacjonowały na terenie Słowacji, po stronie polskiej przebywały tylko na czas prowadzonych działań.

Ocena zasadności akcji „Wisła” w kontekście koncepcji broni demograficznej

Broń demograficzna nie jest jeszcze ogólnie przyjętym i akceptowalnym w środowisku naukowym terminem. Nie osiągnięto nawet konsensu co do jej nazwy. Pojawia się jako broń „D”⁷⁹ (ang. *Demographic Bombing*), broń masowej migracji (ang. *Weapon of Mass Migration*) czy strategiczna inżynieria migracyjna (ang. *Strategic Engineered Migration*). Generalnie jest to taktyka wykorzystania dużej grupy cywilów (również przemieszczających się – tzw. strumień migracyjny), świadomych lub nieświadomych nadanej im funkcji, jako broni do osiągnięcia celów strategicznych poprzez doprowadzenie do zmian w strukturze demograficznej aktora. Myron Weiner i Michael Teitelbaum⁸⁰, opisując to zjawisko, także za pomocą analizy historycznej, wyróżnili cztery zasadnicze strategie wykorzystania migracji (niewykluczające się wzajemnie):

1. Zaborczość (*dispossessive*) to klasa zdarzeń, obejmująca zarówno migracje w celu przywłaszczenia terytorium i/lub mienia, jak i eliminację innej grupy lub grup uważanych za zagrożenie dla etnopolitycznej lub ekonomicznej dominacji sprawców (podobnie jak czystki etniczne).

2. Wydalanie (*exportive*) to przesiedlenia podejmowane w celu albo umocnienia wewnętrznej polityki poprzez wydalanie dysydentów czy grup postrzeganych jako wewnętrznych przeciwników, albo wywołania problemu u drugiego aktora.

3. Zmilitaryzowanie (*militarized*) ma na celu uzyskanie przewagi militarnej nad przeciwnikiem lub zabezpieczenie własnego bezpieczeństwa militarnego.

4. Przymus to klasa zdarzeń, w których wykorzystywane są (rzeczywiste lub zagrożone) wpływy jako narzędzie polityki zagranicznej⁸¹.

Akcja „Wisła” spełniała wszystkie elementy tej koncepcji. Po pierwsze, była ona planowana jako droga do asymilacji ludności łemkowskiej i ukraińskiej. Miała znamiona czystki etnicznej. Celem było zlikwidowanie grupy lub tak dalekie jej osłabienie, by nie mogła ona stanowić grupy politycznie konkurencyjnej wobec

⁷⁹ W. Repetowicz, *Broń „D” jako zagrożenie asymetryczne*, „Wiedza Obronna” (2018), nr 1–2, s. 107–125.

⁸⁰ M.S. Teitelbaum, *Immigration, Refugees, and Foreign Policy*, „International Organization” 38 (1984), no. 3, s. 429–450; M. Weiner, *Bad Neighbors, Bad Neighborhoods. An Inquiry into the Causes of Refugee Flows*, „International Security” 21/1 (1996), s. 5–42.

⁸¹ K.M. Greenhill, *Strategic Engineered Migration as a Weapon of War*, „Civil Wars” 10 (2008), no. 1, s. 8.

nowych władz. Wiązało się to również z przejęciem majątku tej ludności, choć to chyba argument drugoplanowy.

Po drugie, było to swoiste wyeliminowanie „problemu nacjonalistycznego”. Na drodze do uzyskania państwa socjalistycznego pojawiało się sporo różnych problemów, choćby z opozycją demokratyczną, więc szybka likwidacja tej kwestii leżała w interesie władz. Te dążyły do powstania państwa mononarodowego. Asymilacja lub deportacja mniejszości, choć pozornie zaprzeczały doktrynie komunistycznej, były celem⁸². Nacjonalizm stał się oficjalnie wrogiem, a nacjonalizm ukraiński wprost definiowano jako nazizm. Walka z nim nie dość, że zapewniała utrwalenie się nowego ładu politycznego, to też jednoczyła społeczeństwo w obliczu wroga.

Po trzecie, uszczelniało to granice, zabezpieczało choćby newralgiczne militarne przełęcze karpackie⁸³. Państwo polskie otrzymywało formę naturalnej bariery, tereny przygraniczne znacznie się wyludniały, w miejsce Łemków czy Ukraińców wprowadzano etnicznych Polaków, często czujących wobec władz pewne zobowiązanie lojalności w zamian za otrzymane majątki. Zakrojone na dużą skalę działania wywiadowcze na Łemkowszczyźnie, nawet już po wysiedleniu, jak choćby wspomniana akcja „Uciekinier”, świadczą o tym, że władze bardzo obawiały się utrzymania szlaków kurierskich wiodących przez przełęcze karpackie do Austrii i na Zachód. Na marginesie dodajmy, że ludność przesiedlana na zachód Polski nie mogła też mieszkać w pasie przygranicznym.

Wreszcie likwidowało to ewentualne roszczenia terytorialne, zwłaszcza USRR. Przebieg zachodniej granicy ZSRR był nie tylko kwestią sporu pomiędzy interesami tego państwa i jego sąsiadów, ale również radzieckich przywódców: Józefa Stalina i Nikity Chruszczowa. Ten drugi chciał w granicach USRR choćby część Zakerzonii⁸⁴, w tym Chełmszczyznę, a wykorzystując aktywność polityczną słowackich Rusinów, nawet i słowacką Preszowszczyznę⁸⁵. Kwestia polskiej części granicy była otwarta dość długo, mniej kontrowersyjne odcinki zostały ustalone do marca 1946 r., ale ostateczne prace delimitacyjne zakończono dopiero 30 kwietnia 1947 r.⁸⁶ Mimo to już w listopadzie 1948 r. podpisano kolejną umowę dotyczącą współpracy granicznej w zakresie sposobów regulowania konfliktów granicznych oraz incydentów⁸⁷.

⁸² Por. K. Tyszka, *Nacjonalizm w komunizmie. Ideologia narodowa w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej*, Warszawa 2004.

⁸³ P. Mazur, *Rosjanie w Karpatach – strategiczne znaczenie przełęczy karpackich dla Rosji i jej aktywność wśród społeczności łemkowskiej na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Obszar Europy Środkowej w geopolityce mocarstw. Od Mitteleuropy do integracji europejskiej*, red. nauk. G. Baziur, P. Skorut, Oświęcim 2017, s. 165–182.

⁸⁴ W. Taubman, *Chruszczow. Człowiek i epoka*, tłum. Ł. Witzak, Wrocław 2012, s. 216.

⁸⁵ B. Halczak, *Dzieje Łemków od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2014, s. 187.

⁸⁶ P. Eberhardt, *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” (2018), nr 2, s. 105.

⁸⁷ Ustawa z dnia 18 listopada 1948 r. o ratyfikacji konwencji między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich z dnia 8 lipca 1948 r. o sposobie regulowania konfliktów granicznych i incydentów, Dz.U. 1948, nr 58, poz. 459.

Kilka lat po akcji „Wisła” doszło do korekty granic. 15 lutego 1951 r. w Moskwie strona polska zgodziła się oddać bogaty w surowce naturalne obszar leżący na południe od Hrubieszowa i na wschód od Tomaszowa Lubelskiego w zamian za obszar po północnej stronie górnego Sanu, między Smolnikiem a Soliną⁸⁸. ZSRR w tych sporach zawsze występował w roli dominującej. Ewentualne pozbycie się mniejszości narodowych można było uznać za szansę na utrzymanie granic i wysunięcie w negocjacjach choć tego argumentu.

Działania władz polskich miały niezwykle podobieństwo do polityki radzieckiej. Pytanie, na ile to wykonywanie poleceń z Moskwy, a na ile inspiracja jej polityką? Podobieństw jest aż zbyt dużo. Czecheny zostali wysiedleni ze swoich gór, co zabezpieczyło Kaukaz i zlikwidowało zagrożenie kolejnego powstania. Ludność została deportowana, jednocześnie starano się zatrzeć wszelkie ślady po jej historii⁸⁹. Podobnie postąpiono z Tatarami krymskimi⁹⁰ i innymi nacjami, głównie pod pretekstem ich kolaboracji z Niemcami. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że broń demograficzna to element strategicznej kultury Rosji (jakiej by ona nazwy w danym momencie nie nosiła). Oczywiście analogia nie jest metodologicznie wystarczającym narzędziem, by stwierdzić, że los Łemków został zaplanowany w Moskwie, ale na pewno warto zwrócić uwagę na zbieżności. Broń demograficzna jest postrzegana głównie jako element walki asymetrycznej, zatem słabszego z silniejszym. W tym wypadku mamy do czynienia z dwoma pozornymi odstępstwami od najczęściej opisywanych przypadków wykorzystywania tej taktyki. Po pierwsze, jest ona stosowana do wewnątrz, wobec własnych obywateli, a nie przeciwko aktorowi zewnętrznemu. Po drugie, przez podmiot silniejszy (państwo) wobec słabszego (mniejszości narodowej/etnicznej czy formacji zbrojnej nieregularnej – UPA). To tylko pozory. Po pierwsze, walkę z ruchem narodowym uznano za element walki (wojny) ideologicznej, tożsamej z wrogiem zewnętrznym (ekspozytura Zachodu itp.). Po drugie, tak naprawdę była to walka nie tyle z UPA, co Polski (podmiot słabszy, nieposiadający takiego samego potencjału sił konwencjonalnych) z ZSRR (podmiot silniejszy). Teoria broni demograficznej może okazać się podejściem dającym nowe perspektywy badawcze akcji „Wisła”, ale i podobnych działań występujących w różnym czasie. Wydaje się, że dalsze badania w tej perspektywie teoretycznej są uzasadnione i powinny być kontynuowane.

Czy akcja „Wisła” była uzasadniona? Analiza pokazuje, że w stosunku do ludności łemkowskiej absolutnie nie. Pomijając kwestię etyczności odpowiedzialności zbiorowej, wyraźnie widać, że OUN i UPA nie miały znaczącego poparcia miejscowej ludności, obecność formacji ukraińskich można było wyeliminować

⁸⁸ P. Eberhardt, *op. cit.*, s. 106–109.

⁸⁹ B.G. Williams, *Commemorating the „Deportation” in post-Soviet Chechnya: the role of memorialization and collective memory in the 1994–1996 and 1999–2000 Russo-Chechen wars*, „History and Memory” 12 (2000), no. 1, s. 101–134.

⁹⁰ Р.И. Куртнев, *Депортация крымских татар 18 мая 1944 год – как это было*, Симферополь 2004.

bez akcji przesiedleńczej. Czy akcja „Wisła” przyczyniła się do szybszego zlikwidowania tego podziemia? Zdecydowanie tak. Mao Zedong twierdzi, że partyzantka czuje się jak ryba w wodzie, a tą są masy. Po tej akcji partyzantka musiała działać na pustkowiu, zatem wracając do alegorii ryby, musiała bez wody zdechnąć. Czy jednak dla zabicia jednej ryby należy osuszać cały staw?

OUN and UIA in Western Lemkivshchyna

Abstract

The Lemkos were resettled during the ‘Vistula’ Operation for their cooperation with the Ukrainian Insurgent Army (Ukrayins’ka Povstans’ka Armiia, abbreviated UPA) and the Ukrainian Insurgent Army (Orhanizatsiya Ukrayins’kykh Natsionalistiv, abbreviated OUN). Based on Polish and Ukrainian documents, the author reconstructed the actual support of Lemkos for OUN and UPA, as well as the degree of domination of the Lemko Region (Lemkivshchyna) by the Ukrainian nationalist movement. The analysis shows that this was only a pretext for the authorities, and the problem of the Ukrainian underground could have been eliminated in another way. This resettlement was a form of ethnic cleansing and was undoubtedly a demographic weapon.

ОУН и УПА на Западной Лемковщине

Аннотация

За сотрудничество с УПА и ОУН лемки были переселены в рамках акции «Висла». На основе польских и украинских документов автор реконструировал фактическую поддержку ОУН и УПА лемками и степень подчинения Лемковщины украинскому националистическому движению. Анализ показывает, что это был лишь предлог для властей и что проблема украинского подполья могла быть ликвидирована и другим методом. Выбор переселений имел признаки этнической чистки и, безусловно, являлся формой демографического оружия.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie
074/113

Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie
00105/13, 00141/991, 072/1 t. 50, 072 t. 1, 072/1 t. 165, 72/1, t. 50, 107/554

Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu
024/7796/1, 024/ 7796/2

Źródła drukowane

- Dmytryk I., *W lasach Łemkowszczyzny. Łuny w Bieszczadach 1944–1947 we wspomnieniach żołnierza UPA z kurenia „Rena”*, tłum. P. Tomanek, Warszawa–Kraków 2015.
- Stebelski „Chrin” S., *Zimą w bunkrze. Wspomnienia dowódcy sotni UPA biorącej udział w zasadzce na gen. Świerczewskiego. Spisane w bieszczadzkiem bunkrze UPA zimą 1947–1948*, tłum. K. Byzdra, Warszawa 2012.
- Ustawa z dnia 18 listopada 1948 r. o ratyfikacji konwencji między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich z dnia 8 lipca 1948 r. o sposobie regulowania konfliktów granicznych i incydentów, Dz.U. 1948, nr 58, poz. 459.

Opracowania

- Eberhardt P., *Formowanie się polskiej granicy wschodniej po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” (2018), nr 2, s. 87–118.
- Falkowski J., *Etnografia górali środkowych i wschodnich Karpat Polskich*, Warszawa 1938.
- Falkowski J., Pasznyicki B., *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem. Zarys etnograficzny z 1 mapą, 29 rycinami i 9 tablicami*, Lwów 1935.
- Gliwa M., *Działalność UPA w powiecie jasielskim 1945–1948*, „Pamięć i Sprawiedliwość” (2008), nr 1 (12), s. 267–284.
- Greenhill K.M., *Strategic Engineered Migration as a Weapon of War*, „Civil Wars” 10 (2008), no. 1, s. 6–21.
- Halczak B., *Dzieje Łemków od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2014.
- Halczak B., *Pobyt grupy kurierskiej OUN w Polsce w 1949 r.*, <https://uitp.org.pl/index.php/aktualnosci/relacje-prasowe/23-pobyt-grupy-kurierskiej-oun-w-polsce-w-1949-r> (dostęp: 10.01.2022).
- Halczak B., Śmigiel M., *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” na Łemkowszczyźnie, w latach 1945–48*, <http://uitp.net.pl/index.php/opracowania/124-oddzial-upa-smyrnego-na-lemkowszczyzniesdfootnote1sym> (dostęp: 10.01.2022).
- Halczak B., Śmigiel M., *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” w Beskidzie Niskim w latach 1945–1948*, „Studia nad Historią, Kulturą i Polityką”, http://zbc.uz.zgora.pl/Content/32104/PDF/5_halczak_dzialanosc.pdf (dostęp: 10.01.2022).
- Hałagida I., *Prowokacja „Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954)*, Warszawa 2014.
- Horbak B., *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, Kraków 1997, s. 45–62.
- Huk B., *Podziemie ukraińskie na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947 na tle dyskusji o tożsamości narodowej jej mieszkańców*, <http://www.beskid-niski.pl/index.php?pos=/lemkowie/historia/upa1> (dostęp: 10.01.2022).
- Huk B., *Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, <http://www.apokryfruski.org/wp-content/uploads/2010/11/Bogdan-Huk-Struktura-podziemia-ukrainskiego-na-Lemkowszczyznie.pdf> (dostęp: 10.01.2022).
- Koprowski M.A., *Akcja „Wisła”. Ostateczna rozprawa z OUN-UPA*, Zakrzewo 2017.
- Mazur P., *Czym kulom pokłonił się „Walter”? Refleksje nad śmiercią generała Świerczewskiego i akcją „Wisła” w siedemdziesiąt rocznicę wydarzeń*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate et Educatione Civili” (2016), nr 6, s. 73–84.
- Mazur P., *Działalność ukraińskich środowisk nacjonalistycznych wśród Łemków w latach trzydziestych XX wieku*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. nauk. S. Dudra i in., t. 3, Głogów 2010, s. 125–133.

- Mazur P., *Rosjanie w Karpatach – strategiczne znaczenie przełęczy karpaccich dla Rosji i jej aktywność wśród społeczności lemkowskijskiej na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Obszar Europy Środkowej w geopolityce mocarstw. Od Mitteleuropy do integracji europejskiej*, red. nauk. G. Baziur, P. Skorut, Oświęcim 2017, s. 165–182.
- Mazur P., *Stepan Stebelski „Chrin”, Przez śmiech żelaza. Wspomnienia dowódcy sotni UPA, która w zasadzce zabiła gen. Świerczewskiego*, (przeł. K. Byzdra), Warszawa 2012, Oficyna Mireki, 238 ss., „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate et Educatione Civili” (2015), nr 5, s. 225–234.
- Mazur P., *UPA na Łemkowszczyźnie, Łemkowie w UPA*, „Wojny i Konflikty. Przeszłość, Teraźniejszość, Przyszłość” (2016), nr 1, s. 62–85.
- Mazur P., *Współczesna idea narodowa Łemków*, Kraków 2019.
- Moklak J., *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997.
- Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.
- Reinfuss R., *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny*, „Ziemia” 26 (1936), nr 10/11, s. 248–253.
- Reinfuss R., *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Lublin 1948.
- Repetowicz W., *Broń „D” jako zagrożenie asymetryczne*, „Wiedza Obronna” (2018), nr 1–2, s. 107–125.
- Stieber Z., *Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 40 (1932), s. 246–249.
- Szcześniak A.B., Szota W.Z., *Droga do nikąd. Wojna polska z UPA*, Warszawa 2013.
- Taubman W., *Chruszczow. Człowiek i epoka*, tłum. Ł. Witczak, Wrocław 2012.
- Teitelbaum M.S., *Immigration, Refugees, and Foreign Policy*, „International Organization” 38 (1984), no. 3, s. 429–450.
- The Lemkivshchyna and Peremyszl Regions – The „Kholodny Yar”, „Beskyd”, and „Verkhovyna” Nadraions. Political Reports*, ed. P.J. Potichnyj, I. Lyko, Toronto–L'viv 2002 („Litopys UPA”, vol. 34).
- The UPA 26th Tactical Sector „Lemko”. Lemkivshchyna and Peremyszl Regions (Documents and Materials)*, ed. P.J. Potichnyj, I. Lyko, Toronto–L'viv 2001 („Litopys UPA”, vol. 33).
- Tyszka K., *Nacjonalizm w komunizmie. Ideologia narodowa w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej*, Warszawa 2004.
- Wałach S., *Był w Polsce czas...*, Kraków 1971.
- Weiner M., *Bad Neighbors, Bad Neighborhoods. An Inquiry into the Causes of Refugee Flows*, „International Security” 21/1 (1996), s. 5–42.
- Williams B.G., *Commemorating „the Deportation” in post-Soviet Chechnya: the role of memorialization and collective memory in the 1994–1996 and 1999–2000 Russo-Chechen wars*, „History and Memory” 12 (2000), no. 1, s. 101–134.
- Гук Б., *Біля Джерел Надрайону «Верховина»*. Ч. I, „Наше Слово” 30 (22 VII 2012), <http://www.nasze-slowo.pl/біля-джерел-надрайону-верховина/> (dostęp: 10.01.2022).
- Качор А., *Українська учительська семінарія у Криниці*, <https://zbruc.eu/node/45720> (dostęp: 10.01.2022).
- Куртiev P.И., *Депортация крымских татар 18 мая 1944 год – как это было*, Симферополь 2004.
- Щерба Г., Яремкевич P., *Зустріч з випускниками Української вчительської семінарії в Криниці (через 70 років у Львові)*, „Watra” (2011), nr 1 (72), s. 6–7.
- Яремкевич Л., Щерба Г., *До 85-річчя від дня народження*, „Наше Слово” (2 IV 2010), <https://nasze-slowo.pl/ivan-omelyanovich-shherba/> (dostęp: 10.01.2022).

Przemysław Mazur, dr nauk o polityce, adiunkt w Instytucie Bezpieczeństwa i Informatyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Wśród jego zainteresowań naukowych znajdują się zagadnienia: geopolityki, terroryzmu, historii i kultury Bliskiego Wschodu, współczesnych problemów tożsamościowych, zwłaszcza Łemków, Ukraińców i muzułmanów (przemyslaw.mazur@up.krakow.pl).

Przemysław Mazur, PhD in Political Science, assistant professor of the Institute of Security Studies of the University of the National Education Commission, Krakow. His academic interests include: geopolitics, terrorism, history and culture of the Middle East, contemporary problems of identity, especially the Lemkos, Ukrainians, and Muslims (przemyslaw.mazur@up.krakow.pl).